

УДК 330.342: 303.725.2

ПАНОРАМА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ М.ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Б. Кульчицький

Львівський національний університет імені Івана Франка
79008 м. Львів, проспект Свободи, 18
E-mail: kulchytskyj@lycos.com

У статті аналізується концепція еволюції економічних систем у науковій творчості М.Туган-Барановського. Розкрито погляди ученого на проблеми трактування змісту і типів економічних систем. При цьому належну увагу приділено ідеям гуманізму і духовних чинників еволюції економічних систем, а також роздумам видатного українського економіста світової слави про предмет і майбутнє економічної науки.

Ключові слова: економічні системи, еволюція, методологія, ідеї гуманізму, духовні чинники еволюції економічних систем, інформаційне суспільство, посилення євроінтеграційних процесів.

Значну увагу М.Туган-Барановський приділив проблемі трансформації економічних систем та ролі у цьому духовних чинників економічного розвитку, що є, на наш погляд, неоціненним внеском до скарбниці світової економічної думки і має важливе значення для економічної науки ХХІ ст. [3; 4]. Розкриваючи проблему економічних систем, М.Туган-Барановський обґрунтував свій погляд на проблему їх типологізації. При цьому основним критерієм типологізації систем учений вважає "...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого" [5, С. 152]. Економічні системи він насамперед поділяє на дві "...обширні групи: 1) гармонійні і 2) антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не знаходяться в неминучій суперечності один з одним; навпаки, така суперечність характерна для антагоністичних систем" [5, С. 152]. Обґрунтовуючи конкретні типи гармонійних та антагоністичних систем, М.Туган-Барановський зазначає: "Група гармонійних господарських систем може бути поділена на три наступні: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче соціалістичне господарство, при якому засоби виробництва будуть належати широким групам виробників. Група антагоністичних господарських систем також складається із трьох систем: 1) рабського господарства, при якому робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, при якому власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, при якому робітник юридично вільний, але, будучи позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва" [5, С. 152-153].

У своїх працях М.Туган-Барановський багато розмірковує про подальший розвиток і перспективи капіталістичної економічної системи. При цьому він у загальних контурах окреслює рух до соціалістичної економічної системи, вкладаючи у розуміння соціалізму зовсім інший зміст, ніж К.Маркс і його ортодоксальні послідовники. Український економіст постійно застерігав щодо можливих наслідків спроби безпосереднього запровадження марксової моделі державного соціалізму в життя, наголошував на необхідності обережно рухатися "...в бік соціалізму, поступово наближуючись до останнього" [13, С. 31-32]. Він часто підкреслював, що перехід до соціалізму можливий лише на певному щаблі розвитку суспільного виробництва і при наявності належного соціального середовища: "...в історії здійснюється не те, чого хоче той або інший суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямкові історичного розвитку" [13, С. 13]. М.Туган-Барановський обґрунтував необхідність перехідного часу від капіталістичної до соціалістичної економічної системи суспільства, коли "державний капіталізм" буде наповнюватися елементами нового ладу, "...проймається все більше й більше соціалістичним змістом" [13, С. 32]. До таких елементів учений відносив нові форми господарства: муніципальний соціалізм, робітничі спілки, кооперацію та ін. Зокрема, проблемам кооперації він приділяв значну увагу і пов'язував з нею подолання марксистських насильницьких принципів колективізму [12; 14].

Загалом, дослідження М.Туган-Барановським ринкової капіталістичної економічної системи схилило його до висновку про зростаючу необхідність її регулювання з боку держави. Так, у праці "Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму" (1905 р.) він зазначає: "Вивчення законів вільної гри економічних сил, у чому полягає найважливіший зміст політичної економії, привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою" [8, С. 156]. Будучи демократом і гуманістом у найширшому розумінні цих понять, український вчений найвищим ідеалом будь-якої економічної системи суспільства вважає забезпечення максимальної свободи людини. Водночас це, на його думку, можливе лише в умовах "поліфонічної" економічної системи, яка ґрунтується на різних формах власності і господарювання. М.Туган-Барановський був впевнений у тому, що соціалізм у його прогресивному і демократичному розумінні "...не тільки не підкорює особистість суспільству, а, навпаки, прагне підпорядкувати весь лад суспільства інтересам особистості" [10, С. 10]. Він був переконаний, що забезпечити найбільшу свободу особистості можна тільки в умовах "складної економічної системи, побудованої на різних принципах", системи, яку повинні складати господарські утворення "...від міжнародних союзів та держави до виробничих асоціацій та одноосібних трудівників" [15, С. 95-96].

Всебічно проаналізувавши К.Марксову методологію вивчення економічних систем суспільства у контексті їх еволюції, М.Туган-Барановський піддає її критиці за економічний детермінізм, моністичний погляд на розвиток суспільства, розуміння людини як виключно продукту суспільних обставин, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. На відміну від К.Маркса, методологія дослідження економічних систем вітчизняного ученого передбачає трактування суспільних явищ не тільки як наслідку економічних причин, а й як результату ідеальних засад, продукту усвідомленої діяльності людини [4, С. 39-40]. Як слушно зазначає Л.Горкіна, особливу увагу вчений приділяв психологічній вмотивованості людської діяльності, розглядаючи людину з її потребами та індивідуальною психологією як основний активний елемент суспільства [1, С. 51].

Він писав, що суспільство "...складається з окремих осіб, кожна з яких прагне до задоволення своїх потреб...", які закладені в нашому естві і які вивчають кінець-кінцем всю нашу поведінку" [9, С. 39]. Відповідно до цих уявлень учений вибудовує своє тлумачення економічної, господарської діяльності як визначальної сфери життєдіяльності суспільства. Під економічною діяльністю М.Туган-Барановський розумів "...сукупність людських дій, що спрямовані на зовнішній світ та мають за мету не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб" [9, С. 75].

Тривалий час у вітчизняній та й не тільки економічній думці дискутувалася ідея, висунута свого часу представниками марксистської економічної школи, про наявність у суспільно-економічному розвитку "продуктивних сил". Мабуть, можна стверджувати, що в основному ця полеміка вщухла десь на зламі ХХ-ХХІ ст. і нині вона вже скоріше стала надбанням історії розвитку економічної теорії, хоча ще трапляються випадки застосування вищезгаданого поняття деякими ученими України та держав пострадянського простору. А проте український мислитель-економіст М.Туган-Барановський чи не першим понад 100 років тому аргументовано заперечив марксистський термін "продуктивні сили". З цього приводу він писав: "Таємничі продуктивні сили відіграють в працях багатьох із марксистів таку ж роль, як життєва сила в працях старовинних фізіократів – все пояснюється цими силами, але що таке репрезентують собою вони самі – про це замовчується" [9, С. 7].

Натомість М.Туган-Барановський запроваджує поняття матеріальних чинників виробництва [1, С. 51]. Останні, будучи наслідком господарського впливу людини на природу, він вважає матеріальною стороною господарства, яка має визначальний вплив на суспільний розвиток. Проте не менш важливою є соціальна сторона господарства, яка характеризується зворотнім впливом природи на суспільство. Цей вплив змінює саму людину і визначає через господарство мету та умови її економічної діяльності [9, С. 75].

Як слушно зазначає С.Злупко, в останні роки ХІХ ст. учений опублікував низку праць, у яких заперечував одностороннє трактування людських інтересів і мотивацій, надавав великого значення соціальним та психологічним чинникам економічного розвитку [2; 5, С. 21-22]. Так, роздуми М.Туган-Барановського про господарство як безперервну взаємодію людини (суб'єкта) з природою (об'єктом) власне й підвели вченого до висновку про особливе значення психологічного аспекту вивчення економічної діяльності як системи [3, С. 65; 4, С. 40]. Більше того, він наголошував, що з розвитком суспільства, з його економічним і соціальним прогресом роль стихійних, матеріальних чинників у суспільному житті буде знижуватися, а роль психологічних чинників, навпаки, зростатиме [1, С. 51]. Підкреслюючи наявність істотного зворотного впливу духовності на економіку, український учений писав: "Мотиви й інтереси негосподарського роду мали особливо великий вплив на розвиток господарства... Всупереч Енгельсу люди часто віддавали перевагу не корисному" [6, С. 9]. Зокрема, він висловив свою думку щодо національного, етнічного чинника еволюції економічних систем суспільства, місця патріотизму у духовному портреті громадянина з прогресивними, демократичними поглядами: "Національність часто являє собою крайню межу для симпатичних почуттів сучасної людини" [6, С. 17]. Про роль релігії у загальносуспільному поступі учений говорив, що вона завжди була і залишається однією з наймогутніших історичних сил [6, С. 28].

В цілому М.Туган-Барановський обстоював точку зору, згідно з якою економічний і соціальний прогрес людства є магістральним спрямуванням історії: "Людство не стоїть на місці, але йде вперед. Коли порівнюємо людське суспільство нашого часу до того, яке було сотні й тисячі років тому, то будемо страшенно вражені тими великими успіхами, яких досягли люде" [16, С. 61]. При цьому на відміну від К.Маркса український учений відкидав класовий підхід, за яким постійна боротьба суспільних класів є рушійною силою розвитку економічних систем суспільства і самого прогресу у найширшому розумінні. У праці "Боротьба класів як найважливіший зміст історії" він писав, що "...класовий інтерес не становить критерію доброти, істини і краси" [7, С. 254]. У цій же праці зазначається: "Вчення про класову боротьбу є неправильне розповсюдження на всю сферу історії людства деяких уявлень, правильних відносно значно вужчого кола явищ. Ні тепер, ні раніше історія людського суспільства не була історією тільки боротьби класів, і протилежне твердження Маркса і Енгельса слід визнати величезною помилкою" [7, С. 259].

Гуманістична позиція М.Туган-Барановського, яка пронизує всю його творчість, заперечення ним вузькокласового підходу до розуміння змісту, рушійних сил і закономірностей еволюції економічних систем привели вченого до висновків про людину як вищу цінність і мету суспільного виробництва та можливість створення у майбутньому нової політичної економії, яка б відображала інтереси людини поза класовою структурою суспільства: "Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землеволодільця, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу" [11, С. 26].

1. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Передмова // Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 3-55.
2. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: (Український економіст світової слави). - Львів: Каменяр, 1993. - 192 с.
3. Кульчицький Б.В. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація: [монографія] / Б.В.Кульчицький. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 352 с.
4. Кульчицький Б.В. Сучасні економічні системи: [навч. посіб.] / Б.В.Кульчицький. - Львів: Афіша, 2004. - 279 с.
5. Проф. М.І.Туган-Барановський. "Основи політичної економії" / [наук. редактор, автор передмови і вступної статті С.М.Злупко]. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 628 с.
6. Туган-Барановский М. Психологические факторы общественного развития // Мир Божий. - 1904. - № 8. - С. 2-28.
7. Туган-Барановский М. Борьба классов как главнейшее содержание истории // Мир Божий. - 1904. - № 9. - С. 242-259.
8. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. - 2-е изд. - СПб.: Изд-во ред. журн. "Мир Божий", 1905. - 259 с.
9. Туган-Барановский М. Теоретические основы марксизма. - СПб.: Изд-во ред. журн. "Мир Божий", 1905. - 160 с.

10. Туган-Барановский М. Современный социализм в своем историческом развитии. - СПб.: Будущность, 1906. - 260 с.
11. Туган-Барановский М. Основы политической экономии. - 2-е перераб. изд. - СПб.: Право, 1911. - 512 с.
12. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. - М.: Тип. т-ва И.Кушнерев и К, 1916. - 521 с.
13. Туган-Барановский М. Русская революция и социализм. - Петроград: Акц. об-во "Муравей", 1917. - 32 с.
14. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації // Українська кооперація. - 1918. - Кн. 1. - С. 2-14.
15. Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение. - Петроград: Кооперация, 1918. - 133 с.
16. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. - К.: Наукова думка, 1994. - 263 с.

PANORAMA OF WORLD ECONOMIC EVOLUTION IN SCIENTIFIC DISCOURSE OF M.TUGAN-BARANOVSKYJ

B.Kul'chyts'kyj

*Ivan Franko National University of Lviv ; Svobody Ave., 18. UA-79008 Lviv, Ukraine
E-mail: kulchytskyj@lycos.com*

In article the conception is analysed of evolution of the economic systems in the scientific creation M.Tugan-Baranovs'kyj. Looks are exposed of the maintenance scientific on the problems of interpretation and types of the economic systems. Thus the proper attention is spared to the ideas of humanism and spiritual factors of evolution of the economic systems, and also to the reflections of the prominent Ukrainian economist of world glory about object and future of economic science.

Keywords: economic systems, evolution, methodology, ideas of humanism, spiritual factors of evolution of the economic systems, informative society, strengthening of eurointegration processes.

ПАНОРАМА МИРОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ М.ТУГАН-БАРАНОВСКОГО

Б.Кульчицкий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
79008 г. Львов, проспект Свободы, 18
E-mail: kulchytskyj@lycos.com*

В статье анализируется концепция эволюции экономических систем в научном творчестве М.Туган-Барановского. Раскрыты взгляды ученого на проблемы трактовки содержания и типов экономических систем. При этом надлежащее внимание уделено идеям гуманизма и духовных факторов эволюции экономических систем, а также размышлениям выдающегося украинского экономиста мировой славы о предмете и будущем экономической науки.

Ключевые слова: экономические системы, эволюция, методология, идеи гуманизма, духовные факторы эволюции экономических систем, информационное общество, усиление евроинтеграционных процессов.